
Hrvatska politička povijest

Izvorni znanstveni članak
329(497.5)HSP(091)
321.01(497.5)(091)“18”

Starčević i Kvaternik – Spoznaje i nadahnuća

MIRJANA GROSS*

Sažetak

Ovo je prvo poglavlje knjige Mirjane Gross pod naslovom: “Izvorno pravaštvo – Ideologija, agitacija, pokret”, koja ove godine izlazi u izdanju Golden Marketinga. Starčevićeva i Kvaternikova ideologija, sa svojim središnjim zahtjevom samostalne hrvatske države, svojevrsni je spoj liberalizma (kod Starčevića liberalne demokracije) i nacionalizma, odnosno povezanosti utjecaja određenih europskih mislilaca i ideologa od antike do sredine 19. stoljeća s hrvatskom tradicijom i društveno-političkim uvjetima. U ovom se poglavlju ukratko upozorava na one europske političke doktrine koje su nadahnule pravaške ideologe, pa su dijelom prihvaćene, te interpretirane u skladu s hrvatskom nacionalno-integracijskom ideologijom, postale sastavni dijelovi njihova učenja.

Izvorno pravaštvo i njegov pokret temelje se na nauku Ante Starčevića i Eugena Kvaternika. Pod utjecajem duhovnoga ozračja nakon Francuske revolucije, povijesnoga iskustva hrvatskoga naroda i suvremenih potreba njegovoga društva, oni su izgradili sustav mišljenja i vrednovanja svih bitnih područja ljudskoga života. Njihova je ideologija imala zadaću da ubrza proces integracije hrvatske nacije, koji je, kako su se nadali, trebao završiti u samostalnoj hrvatskoj državi. Starčeviću i Kvaterniku je ideal buduće države osnovni kriterij za vrednovanje svih pojava u njihovo vrijeme i onoga što se moglo razabrati iz prošlosti.

Starčević i Kvaternik uočavali su probleme, tražili odgovore, predlagali norme ponašanja pod pritiskom nepodnošljiva osjećaja nacionalne potlačenosti. Cilj im je apsolutno dobro u pravednom društvu samostalne hrvatske države kao opreci sa zbiljom u Hrvatskoj i Habsburškoj Monarhiji koju su doživljavali kao apsolutno zlo, ne samo na političkom, kulturnom i gospodarskom području društvenoga života nego i duboko u psihi pojedinaca, u njihovim izgubljenim etičkim vrednotama. Sramotnu sadašnjost uspoređivali su sa slavnom prošlosti i mogućom sretnom budućnosti u želji da sustavnim odgojem probude u hrvatskoj inteligenciji, a postupno i u cijelom narodu, izgubljeni duh gospodstva te ponosa i dostojanstva slobodnih Hrvata koji nisu mogli zamisliti

* *Mirjana Gross*, profesor emeritus Sveučilišta u Zagrebu.

tuđinsku vlast. Samostalna hrvatska država bila bi posljedica procesa u kojem bi težnja za slobodom, kao vrhunski moralna vrijednost i poticaj u borbi za oslobođenje od tuđinaca i njihovih pomagača, obuhvatila cijeli hrvatski narod. Izgradili su cjelovit stil mišljenja, uvjetovan stupnjem povijesnog razvoja, društvene strukture i nacionalne integracije. Starčevićev i Kvaternikov sustav osjećaja, misli i namjera odnosio se na viđenje povijesti, političku doktrinu, predodžbu o pravednome društvu te moralnu životnu filozofiju.

Starčevićeve i Kvaternikove vizije rađale su se iz povezivanja nadahnuća općeeuropskim kretanjima nakon Francuske revolucije pri stvaranju građanskoga društva s posebno hrvatskim tradicijama, društvom i mentalitetom. Mislim da je za odgovor na istraživačko pitanje o značaju pravaške ideologije najprije potrebno uočiti opće europske utjecaje.

Europske nacionalno-integracijske, liberalne i demokratske ideologije imaju sličnosti koje djelomično potječu iz utjecaja najpoznatijih ideologa i mislilaca od antike do 19. stoljeća. Dakako, svatko preuzima elemente tih učenja kao ukras ili kao važan građevni materijal vlastite misaone zgrade pa je zato njihova primjena vrlo različita. Uostalom, suvremena sociološka, politološka i historijska literatura nailazi na teškoće pri interpretaciji proturječnosti u životnim djelima pojedinih istaknutih autora. Ono neizbježno pitanje: što je autor htio reći? javlja se primjerice u diskusiji o djelima Aristotela i Rousseaua, koja su možda najviše utjecala na oblikovanje Starčevićeve ideologije. Razumije se dakle da se i on poslužio onim elementima njemu najvažnijih političkih doktrina, koji su najbolje odgovarali konstrukciji njegove političke filozofije.

Valja istaknuti da nije teško uočiti najvažnije Starčevićeve inspiracije. Nastojao je naime čitati originalna djela i nije se, poput većine svojih obrazovanih suvremenika, a i Kvaternika, zadovoljio uglavnom eklektičkim prikupljanjem drugorazrednih obavijesti. Osim toga, Starčević se, zbog svoga odbijanja političke prakse u Habsburškoj Monarhiji kao nemorala, posvetio prije svega "umovanju" u vlastitoj sobi, pa se u njegovim spisima ili novinskim člancima mogu zapaziti pojedini utjecaji, a mnoge je autore izričito spominjao. Sastavnice Starčevićeva učenja jesu neke teze triju grupa autora. Najprije, riječ je o antičkoj baštini, zatim o pretečama Francuske revolucije i, na poslijetku, o političkim doktrinama koje postaju znamenite u njegovo doba, tj. uoči i nakon revolucije 1848.

Starčević je bolje od svojih suvremenika poznao antičke autore i nalazio u nekim njihovim djelima trajne vrijednosti. No valja upozoriti da su antičke političke doktrine tijekom kasnijega razvoja europske kulture oplodile mnoge inovatore pa tako i one koji su utjecali na duhovna strujanja u vezi s Francuskom revolucijom. Očito, Starčevićovo nadahnuće antikom proizlazi iz njezinih osnovnih ideala: pravednih političkih ustanova povezanih s osobnim vrlinama građana.

Svojim životom i smrću Sokrat je Starčeviću zacijelo simbolički lik. On je, prema Platonu i drugim antičkim autorima, pružio otpor pokvarenome *polisu* i radije je izabrao mučeništvo nego pokoravanje zlu. (G. 399. pr. Kr. osuđen je na smrt ispijanjem čaše otrova.) Optužen je zbog zločina protiv državnih bogova i kvarenja mladeži. I Starčević je sebe smatrao pravednikom, neprijateljem pokvarene tuđinske države i njezina društva, i njega su protivnici optuživali da huli vjeru i kvari mladež.

Sokrat se zalagao za dobar i pravedan život uz pomoć razumnoga razmišljanja kojim bi ljudi postigli znanje o sebi samima i o tome kako treba u životu postupati. Do pravoga samorazumijevanja dolazi se, prema Sokratu, dosljednim ispitivanjem pojava. Pritom je bitan odgojni sustav koji će pomoći čovjeku da razlikuje dobro i zlo i da njegove vrline postanu jezgra “najboljega polisa”. Geslo “Upoznaj sam sebe” vodilo je i Starčevića, jer je držao da hrvatski narod mora sam sebe upoznati putem povijesti i oživljavanjem (preporodom) svoga urođenoga duha (genija) koji će ga osposobiti za stvaranje samostalne države.

Platon je proširio osobnu etiku svoga učitelja Sokrata na politiku i društvo. Njegova opća teorija znanja kulminira u učenju o idejama. On naime drži da se svi empirički predmeti mijenjaju i da se zato ne mogu spoznati pukim osjetilnim opažanjem, te da su trajne samo ideje pa zato jedino one i omogućuju sigurno znanje. Ideja dobra je na čelu hijerarhije ideja i sprječava zloupotrebu znanja i sposobnosti. Ideja pravednosti koordinira vrline raznih grupa u društvu. Platonu je dakle najvažnije filozofsko shvaćanje života i građanska sloboda, a to se postiže filozofskim obrazovanjem i vladanjem samim sobom, dakle odgojem istinskoga čovjeka. Na taj način *polis* može svim građanima zajamčiti sreću te sklad ljudske duše i društva. Platon se dakle pouzdaje u dobroga čovjeka, tj. filozofa, koji je kadar odgajati građane i upravljati *polisom*. I Starčević drži da se sigurno znanje ne može steći promatranjem, nego filozofskim razmišljanjem (umovanjem), a pokušava odgajati pravaše kao filozofe koji će se dobro snalaziti u pojedinih situacijama, jer će se rukovoditi temeljnim idejama dobra i sreće.

Poput Sokrata, i Platon je proglasio nužnost sklada između mišljenja, govorenja i djelatnosti, pa se negativno odnosio prema sofistima, filozofskom smjeru skeptičnom prema apsolutnoj istini, neovisnoj o čovjeku. Platon se protivio etičkome relativizmu, tvrdio je da se oni, umjesto utemeljenoga znanja, služe površnim retoričkim nagovaranjem. Pojam sofizam tako je dobio značenje domišljate sitničave pseudoznanosti, umješnosti elegantnoga stila, ali i preokretanja smisla.¹ Nema sumnje da je tako shvaćen sofizam služio kao predložak Starčeviću učenju o “Magjarolcima”, odnosno “Slavoserbima” koji sve preokreću, lažu i nemaju moralnih normi, a uz to su glupi protivnici slobode i samostalne hrvatske države.

Uz Sokrata i Platona, Aristotel je utemeljitelj klasične filozofske tradicije zapadnoga svijeta, ali za razliku od Platonove teorije, on odjeljuje pojedina znanja od filozofije, dakle osamostaljuje znanje o politici i logici i predlaže organizirano i sustavno ispitivanje pojava. Aristotel drži da pravedne norme ljudske djelatnosti u politici i etici ovise o društvenim uvjetima, o sposobnosti pojedinaca, o odgoju, porijeklu i značaju političkih ustanova. Život može biti posvećen uživanju, državnik teži za postignućem časti ili vrline, dok je filozofu životni cilj proučavanje istine. Starčević sebe zacijelo svrstava među ove posljednje.

Prema Aristotelu, sreća, kao cilj djelovanja čovjeka i postojanja zajednice, nije u fizičkom užitku i ugodi; ona se naime postiže kada čovjek živi u skladu sa svojim sposobnostima i vrlinama, a taj “dobar život” prema moralnim zakonima može se postići

¹ Kuhn, Helmut, Platon, u H. Maier, H. Rausch, H. Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja I*, Zagreb, 1998.

samo u *polisu*. Čovjek je dakle političko biće, pa izvan *polisa* ne može izgraditi svoje vrline i ostvariti smisao života. Cilj je ljudske zajednice spoznaja dobra i zla, a *polis* je prema tome etičko zajedništvo u kojem je vrlina građana ovisna o njegovu uređenju, i obratno. I prema Starčeviću, cilj političkoga sustava i upravljanja jest ljudska sreća, shvaćena u Aristotelovu smislu, a vjeruje da se ona može postići samo u nacionalnoj državi koja jedina jamči razvoj ljudskih vrlina svojih građana. Aristotel misli da se iracionalne strasti i požude ljudske duše mogu odgojem podvrgnuti nadzoru uma i da se tako postiže spoznaja istine.² Aristotelovo razmišljanje o ustavu postalo je temeljnom sastavnicom staroeuropskoga staleškog nauka o državi i društvu. Tek u 17. i 18. stoljeću uglavnom ga zamjenjuju učenja o prirodnome pravu čovjeka i prosvjetiteljske teze.

Za ocjenu Starčevićeva viđenja bitna je Aristotelova obrana robovlasničkoga sustava na temelju uvjerenja o prirodnoj nejednakosti ljudi, prema kojem po prirodi postoje gospodari i robovi, vladajući i vladani. Rob ne pripada sebi nego drugome čovjeku, posjeduje samo pasivan um, a krepost mu je na niskoj razini. Naprotiv, gospodar, tj. onaj koji vlada, mora imati “savršenu čudorednu krepost”. Kako robovi za rad koriste samo tijelo, bliski su životinjama i upitno je jesu li uopće ljudi. Prema tome, robovi po rođenju nesposobni su za postignuće racionalne ljudske prirode i ne mogu biti odgovorni građani “dobroga polisa”. No prema Aristotelu, ima i narodâ ropskoga duha, tj. barbara, jer u njih ne postoji “po naravi vladajuće”, dakle ni oni ne mogu biti građani polisa. Za njih je zato opravdana autoritarna vlast grčkih robovlasnika.³

Aristotelovo uvjerenje o prirodenim sužanjskim osobinama robova i “barbarskih” naroda Starčević je upotrijebio za bitnu komponentu svoga ideološkog sustava, naime za svoju “slavoserbsku” tezu. Pronašao je u svom vremenu podljude i skupine nesposobne za čovjeku prirodenu potrebu za slobodom, koji žive posvuda, uvijek služe tuđinu, a svakom narodu nanose samo zlo. Oni su glavna zapreka preporodu gospodskoga duha hrvatskog naroda. Zato Starčević uvijek pronalazi “prave” Hrvate, “prave” Francuze, “prave” Ruse, koji bi trebali isključiti “Slavoserbe” iz svojih redova. Starčević na taj način bitno ograničava svoje shvaćanje o prirodnome pravu čovjeka, izraženom u francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina, jer se ona, po njegovu mišljenju, ne bi smjela primijeniti na sve ljude.⁴

Starčević je posebno cijenio Cicerona, prvoga Rimljanina koji se bavio teorijom države. Prema tradiciji grčke filozofije, shvaćao je državu kao ispunjenje ljudske egzistencije i uvjet za sreću pojedinca, uvjeren u nužnost “republike”, tj. političkoga sustava koji se temelji na zajedničkoj koristi pojedinaca. Vjerojatno je na Starčevića utjecala i

² Aristotel, *Politika*, Zagreb, 1988; Weber-Schäfer, Peter, Aristoteles, u Maier, Rausch, Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja I*, Zagreb, 1998.; Posavec, Zvonko, Značenje Aristotelove politike, u *Aristotel*, Zagreb, 1988.; O utjecaju Sokrata, Platona i Aristotela te drugih mislilaca na Starčevićevu filozofiju prava piše Pavo Barišić (Filozofska vrela Starčevićeva činoređa, u Barišić, *Filozofija prava Ante Starčevića*, Zagreb, 1996. Pretiskano u zborniku radova, *Ante Starčević i njegovo djelo*, uredio Dubravko Jelčić, Zagreb, 1997.

³ Aristotel, *Politika*, 1252 b, 1254 a i b, 1260a; Posavec XIX – XX.

⁴ Deklaracija o pravima čovjeka i građanina u praksi 19. stoljeća nigdje se ne primjenjuje na sve ljude. Proglašena prava uživaju uglavnom samo bogatiji i obrazovani muškarci, a isključeni su oni iz širokih slojeva i sve žene.

Ciceronova obrana političke i etičke vrijednosti tradicionalnoga republikanskog društva i njegov otpor protiv novih moćnika i razvoja iz kojega će niknuti moralno iskvareno Rimsko Carstvo. Zato je bio ubijen. Starčeviću je bliska i Ciceronova želja da vladaju najbolji, a problem mu je treba li nezrelome narodu, koji ih ne prepoznaje, dati mogućnost suodlučivanja. Ciceron nadahnjuje Starčevića i kao filozofski školovani “odvjetnik istine”, govornik koji sistematizira pravila retorike i sjajno brani svoje mišljenje argumentima i vještinom jezičnoga izražavanja. Cicerona u novome vijeku drže pretečom učenja o prirodnome pravu čovjeka kao temelja njegova ljudskog dostojanstva.⁵

Dio Starčevićeve karizme potječe zacijelo iz divljenja pristalica njegovu poznavanju grčke i rimske klasike. Tako se u nekrologu kaže da je u mladosti znao naizust Seneku, Tacita i Horacija. Seneka, pisac prozних dijela, pogotovo tragedija, bio je, kao i Sokrat, prisiljen počiniti samoubojstvo. On je glavni zastupnik stoičke moralne, socijalne i političke filozofije u vrijeme Rimskoga Carstva. Stoicizam je vrlo blizak Starčeviću, jer zahtijeva da čovjek živi u skladu sa samim sobom i s prirodom, da razumno nastoji pobiti svoje strasti. Slobodan je, prema tome, samo mudrac koji je ravnodušan prema vanjskim dobrima i ništa ga ne može pokolebati. Uzor je dakako Sokrat.

Starčević je zacijelo dobro poznao Livijevo djelo, taj udžbenik rodoljublja za sinove elite od humanizma do 19. stoljeća. Vjerojatno se nadahnuo Livijevim isticanjem vrlina i postignuća rimske republike, njegovim pričanjem o moralnom i političkom držanju istaknutih pojedinaca. Tacitova djela predstavljaju najveći domet historiografije za Rimskoga Carstva, a Starčevića je možda privukla Tacitova kritika pokvarenosti u rimskome carstvu. Plutarhovi “Usporedni životopisi” pripovijedaju o vrlinama uvijek dvojice plemenitih pojedinaca, jednoga Grka i jednoga Rimljanina, upozoravaju na glavne etičke vrednote grčke i rimske kulture. Zato imaju iznimno odgojno značenje do kraja 19. stoljeća.

Satire pjesnika Horacija u obliku razgovora (Sermones), koje nadmoćnom ironijom nastoje izraziti istinu o ljudskim slabostima, vjerojatno su utjecale na Starčevićovu sklonost za satiru. No po žestini, strasti i snazi bliže su mu Juvenalove satire u heksametrima, koje oštro žigošu opadanje morala i društveni razvrat u Rimskome Carstvu na početku 2. stoljeća i zacijelo su nadahnule njegovo satiričko pero pri ocrnjivanju političkih protivnika.

U samome središtu Starčevićeva i Kvaternikova ideološkog sustava jest učenje o ugovoru između kraljeva Habsburgovaca i hrvatskoga naroda koji, u slučaju da oni prekrše ugovor, ima pravo da ga otkáže. Učenje o ugovoru utemeljeno je na tradicionalnom uvjerenju hrvatskoga plemstva, ali je svoj politički naboj steklo iz političkih doktrina nastalih između 16. i 18. stoljeća. Kako je Starčević bio poštovatelj francuske kulture, a zanimalo ga je sve što se odnosi na francuski narod, može se pretpostaviti da je poznao aristotelovski utemeljenu *science politique* humanista 16. stoljeća Jeana Bodina. Njemu je država od Boga dano društvo u kojemu se ljudi okupljaju da bi dobro i sretno živjeli. Monarh, kao suveren, i građani imaju u državi međusobne obveze i prava utemeljena ugovorom kojega se vladar mora bezuvjetno držati. U svim oblicima vlasti moguća je tiranija koja ne poštuje Božje i prirodne zakone, i zato je otpor pod od-

⁵ Gugg, Karl, *Ciceron*, u Maier-Rauch-Denzer I.

ređenim uvjetima pravo građana. U svakom slučaju, država je sustav upravljanja u kojem svaka nacija želi postići svoju individualnost. Ako je poznavao Bodinovu shvaćanje povijesti, Starčević je i u njemu mogao naći potvrdu za svoje uvjerenje da je povijest zakonit i logičan proces, a dodao je da ga ljudi zato ne mogu razumjeti.⁶

U Engleskoj 17. stoljeća začela se teorija i praksa liberalne države i parlamentarne monarhije koja je postala uzor predvodnicima Američke i Francuske revolucije, te kasnijim liberalima različitih boja. Kao i svi pobornici predstavničkog sustava, i Starčević je poznavao osnovne činjenice o engleskom ustavnom razvoju. Zacijelo je bio upućen u engleske srednjovjekovne nazore da svako pravo na vlast ima značaj ugovora. *Magna charta libertatum* (1215.), ugovor o međusobnim pravima i dužnostima, koji je s plemstvom sklopio kralj Ivan Bez Zemlje, proglašava *libertates*, tj. životna i posjedovna područja zaštićena od kraljeve moći. Već se u drugoj polovici 13. stoljeća pojavila institucija parlamenta. Nakon dva građanska rata između pristalica vladara i parlamenta došlo je do nekrvave i zato “slavne revolucije” (1688.) kojom je maknut James II. Stuart, a novi vladar William Oranski i njegova žena Mary priznali su 1689. “Zakon o pravima” (*Bill of Rights*) kojim su regulirani odnosi kralja i parlamenta, pa je Engleska postala parlamentarna monarhija. Time je u praksi potvrđeno ustavno načelo da narod može oduzeti vlast nepravednome vladaru i osigurati institucijska jamstva svojim slobodama. Otpor protiv ugnjetavanja proglašen je sastavnim dijelom prirodnoga prava čovjeka.

U ozračju razdoblja “slavne revolucije” John Locke je formulirao svoju političku doktrinu koja se smatra prethodnicom liberalizma. Locke je smisao države osiguranje vlasništva i dobrog života slobodnih građana prema Aristotelovu nauku, ali – za razliku od Starčevića – odbacuje Aristotelove tvrdnje o prirodnoj nejednakosti ljudi. No smatra da postoji nejednakost na razini racionalnosti. Locke legitimira pravo građana na otpor protiv vlasti koja se ne drži ovih načela i umjesto općega dobra uvodi u društvo ropske uvjete. Građani imaju pravo da se riješe onih koji ne poštuju “fundamentalan, svet i nepromjenjiv zakon samoočuvanja”, zbog kojega su se udružili. Uz nauku o svrsi države i otpora protiv vlasti, Locke se zalaže i za toleranciju. Poriče vrhovnoj vlasti pravo da nadzire vjerske osjećaje ljudi, osim ako oni štete državnoj sigurnosti. To je mišljenje vjerojatno blisko Starčeviću, jer i on drži da je vjera osobna stvar pojedinca.⁷

Na Starčevića je zacijelo utjecala racionalistička filozofija prosvjetiteljstva, a posebno njezino učenje o napretku kao slijedu uzroka i posljedica što ih ljudski razum može dokučiti. Čovjek se zato mora služiti umom kako bi postigao onaj napredak u društvu, koji odgovara ljudskoj prirodi. Čovjek je sposoban da vlastitim snagama traži istinu, krepost, ljepotu i sreću. Prirodna mu je želja da bude sretan, a ima mogućnost da to postigne. Pritom se sreća ne poistovjećuje s fizičkim užitkom i materijalnim blagostanjem, nego se usklađuje s vrlinama koje se postižu u procesu usavršavanja poje-

⁶ Denzer, Horst, *Bodin*, u Maier-Rauch-Denzer I.†. O Bodinovu shvaćanju povijesti piše M. Gross (*Suvremena historiografija*, Korijeni, postignuća, traganja, Zagreb, 1996.)

⁷ Euchner, Walter, *Locke*, u Maier-Rauch-Denzer I. Početak američke Deklaracije o nezavisnosti (1776.) temelji se na tim načelima kad kaže da su svi ljudi jednaki te imaju neotuđiva prava kao što su sloboda i težnja za srećom, a osiguravaju ih vlade izabrane pristankom onih kojima vladaju; da se vlade moraju ukloniti ako škode tome cilju i da se mogu izabrati nove vlade, organizirane u interesu sigurnosti i sreće naroda.

dinca, društvene cjeline i nacionalne zajednice. Zato je stroga antička krepost ideal racionalističke filozofije. Izrastajući iz otpora protiv feudalnog društva, nauk o napretku proglašava bezuvjetnu potrebu da čovjek razvije svoje prirodne osobine bez vanjskoga pritiska, jer mu je na ovome svijetu cilj da usavrši svoje sposobnosti i vrline do njihova prirodnoga vrhunca.

Od pobornika prosvjetiteljske političke teorije, na Starčevića i Kvaternika zacijelo je najviše utjecao Montesquieu sa svojim tezama o ograničenju kraljevske moći i diobi vlasti. Montesquieu je poučavao da se apsolutizam protivi ljudskoj prirodi kojoj iskonski pripada moralnost, pa inzistira na dostojanstvu, slobodi i jednakosti ljudi. U želji da ispita oblik vlasti koji bi najbolje odgovarao ljudskoj prirodi, nastoji iznaći zakone koji bi proizašli iz “skrivenih” prirode pojava. Držao je da su zakoni izrazi prirodnoga duha naroda te je nastojao pobuditi zakonodavce da se drže prirodnih pojava koje utječu na sudbinu ljudi. Vjerovao je da je država glavni problem svjetske povijesti, pa je raspravljao o tipovima republike, monarhije i despotije. Ova posljednja mu je apsolutno zlo, a ideal mu je sloboda, tobože zajamčena engleskim ustavom. Njegova je trodioba vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku model pravne države koja jamči slobodu građana pluralizmom i ravnotežom društvenih snaga. Najbolji ustavni oblik Montesquieuu je ustavna monarhija, a neovisnost sudstva postaje kasnije uvjet funkcioniranja predstavničkog sustava. (Načelo podjele vlasti ostvareno je prvi put u ustavu Sjedinjenih Američkih Država.) Montesquieu također zamišlja opći duh nacije koji je doduše posljedica brojnih uzroka, ali je ipak postojana jezgra nacionalne kulture.⁸

Kad Starčević i Kvaternik šezdesetih godina oblikuju svoj ideološki sustav, egzekutiva i legislativa u banskoj Hrvatskoj još nisu odijeljene. Trodioba vlasti uvedena za Mažuranićeva banovanja (1874.) nefunkcionalna je u sustavu Hrvatsko-ugarske nagodbe. Mađarska vlada nadzire hrvatsku vladu, a ova opet Hrvatski sabor, dok sudstvo ovisi o političkome interesu režima. Zato je Starčeviću trodioba vlasti ideal, ostvariv jedino u samostalnoj državi. Kao i Montesquieu, i Starčević je u pojavama vidio zakonitost koju ljudski um može uočiti, pa je držao da može otkriti ne uvijek vidljivu istinu o njima.

Na pitanje “Gdje da tražimo uporište našim težnjama?”, odgovor u Starčevićevu duhu poziva se na Rousseauovu izjavu da je sloboda i samostalnost u bitnom “neotudjivo dobro, jer imade svoj djelujući uzrok u čovječjoj naravi”.⁹ Nadahnuće Rousseauom ima zacijelo središnje mjesto u oblikovanju Starčevićeva, a uglavnom i Kvaternikova ideološkog sustava. Kao i Starčević, i Rousseau se u mladosti oduševio klasičnim piscima, postao je “Rimljanin” i bio je sklon slavljenju antičkih etičkih vrijednosti, kao i kritici suvremene civilizacije. Želi raskid s dotadašnjom tradicijom, poziva na društvenu revoluciju, napada dvor, državu i Crkvu. Rousseau se više ne zalaže za kulturu racionalizma, on je preteča romantične pobune pojedinca protiv društva. Osuđuje pravo jačega, tj. apsolutističku vladavinu kao fizičku silu, koja se ne temelji ni na kakvome pravu. Pokoriti se sili čin je nužde, a ne volje, i ni jedan se čovjek ne može dobrovoljno podložiti ropstvu. Narod koji bi to uradio bio bi narod luđaka, poučavao je

⁸ Falk, Berthold, *Montesquieu*, u Maier-Rausch-Denzer II.

⁹ *Hrvatska Domovina*, 3. II. 1896.

Rousseau. Odreći se slobode znači odreći se ljudskih osobina, prava i dužnosti, protiviti se ljudskoj prirodi.

Prema tome, hrvatski narod ima, uz svoje povijesno državno pravo, prirodno pravo i etičku dužnost da zbaci svako ropstvo i da se bori za slobodu. Rousseauovo učenje o prirodnome pravu čovjeka na slobodu moglo je, uz Aristotela, s jedne strane biti poticaj Starčevićevu odricanju ljudskoga značaja i pripadnosti hrvatskom narodu onima koji ne prihvaćaju nauk o neophodnosti samostalne hrvatske države u njegovu viđenju. No s druge strane, Starčevićeve tvrdnje o nejednakosti ljudi po rođenju u opreci su s Rousseauovim učenjem da su svi ljudi rođeni jednaki, odnosno da se društveni ugovor može sklopiti samo među jednakima. Međutim, Starčević je zamišljao da protivnici slobode i pravednoga društva, koje je nalazio među svim narodima, čine manjinu, pa je prema tome sklon primijeniti temeljne Rousseauove teze na većinu koja, kako misli, po svojoj prirodi teži za slobodom.

Uvjeren u proturječnost između razvoja društva i ljudske prirode, Rousseau je oštro kritizirao bitne nazore svojih suvremenika: vjerovanje u znanost i optimizam napretka. Činilo mu se da su se uz pomoć znanosti i umjetnosti izrodile prirodne ljudske sklonosti i da je otuđenje čovjeka od samoga sebe posljedica pogrešnoga razvoja ljudske prakse. Rousseau napada tezu svojih prethodnika o predržavnome prirodnom pravu, koje bi čovjek, kao razumno biće, morao slijediti. Uvjeren je, naprotiv, da je prirodno pravo proizvod dugoga povijesnoga razvoja. Čovjekova je ljudskost doduše bila potpunija u prirodnome stanju nego u društvu, no moguće je odgojem i odgovarajućim političkim uređenjem stvoriti novu čovjekovu prirodnost.

I Starčeviću je velik problem neprirodnost i izopačenost društva, ne samo u Hrvata nego i u svih ostalih naroda o kojima piše u svojim vanjskopolićkim člancima. Nada se da će se prirodni ljudski moral obnoviti u sustavu europskih nacionalnih država. No iskustvo mu govori da pokvarenost i društvena nepravda nisu ništa manje u postojećim nacionalnim državama.

U središtu Rousseauove političke doktrine jest načelo slobode volje, koja omogućava čovjeku da potisne svoje nagone. Ono obuhvaća njegovo shvaćanje društveno-političkoga uređenja i odgoja. Pojedinaac i društvo nalaze se u nerazdvojivom odnosu napetosti i zato su nazori o odgoju u romanu "Emile" i društveno-političko učenje u "Društvenome ugovoru" povezani moralnim rasuđivanjem. Opća volja (*la volonté générale*) temeljno je načelo ostvarivo samo u moralno utemeljenoj nacionalnoj državi kao zajednici slobodnih građana s rimskim republikanskim vrlinama. Neograničeni suveren jest narod kao moralno tijelo, a njegova volja ujedno je i osobna volja svakoga građanina.

Prema Rousseauovu učenju "društveni ugovor" prestaje važiti ako se vladar ili vlada svojevolumnom djelatnosti izdvoje iz opće volje suverena. Kad vladar dakle uzurpira suverenitet, društveni se ugovor prekida i građani se vraćaju u stanje svoje prirodne slobode. Vladar više nema pravo zahtijevati njihov posluš, on ih može na to samo prisiliti. Rousseau je tiraninom proglasio vladara koji prisvaja kraljevsku vlast, a da za to nema pristanak naroda. Despotom je pak smatrao uzurpatora suvereniteta, koji se sam stavio izvan zakona. Taj je nauk poslužio europskim građanskim revolucijama protiv apsolutističkih vladara, a Starčeviću i Kvaterniku kao opravdanje za stvaranje samo-

stalne države, ako treba i bez Habsburga, prekršitelja “ugovora”. U Rousseauovu smislu, njima je Austrija despocija, utjelovljenje nezakonite moći kao opreke načelu narodnosti i legitimiteta. To je nasilje kojim vladar prisvaja suverenu vlast samo za sebe, tj. poistovjećuje svoju samovolju sa zakonom i nužnošću.

Starčevićev politički odgoj hrvatskoga naroda ima osnovni smisao pripreme istovjetnosti osobne i opće volje u samostalnoj hrvatskoj državi. Prema Rousseauu, *la volonté générale* može se postići samo ako je narod prosvijećen, dobro obaviješten i sposoban spoznati cjelinu. Građane za to treba odgojem osposobiti da postanu nositelji suvereniteta, ispravljati njihove od društva pokvarene osobine, usavršavati njihove vrline. Isticao je da je narod po prirodi dobar, da se ne može pokvariti, ali ga je dosta lako prevariti. On uvijek želi dobro, ali ne zna kako da to postigne. Njegova je volja redovito ispravna, ali se ne može izraziti ako ima loše vodstvo.

Rousseau kaže da neiskusani narod mora slijediti pouke mudraca, jer nadahnuti pojedinac može vidjeti dalje nego društvo. On uočava načela pravoga i krivog na temelju sustavnog proučavanja stanja društva i ponašanja pojedinaca. Takav mudrac doduše nema moć, ali mu je zadaća da odgaja narod. Samo prosvjećenje, tj. naobrazba i znanje, može otkloniti štetne utjecaje i djelovati u skladu s ljubavi za domovinu. Rousseau je načistu da velika duša i misija zakonodavca i učitelja mora doći u sukob s neupućenim narodom. Ponekad je nemoguće prevesti misli mudraca na jezik razumljiv narodu.

Iz tog učenja Starčević zacijelo crpi svoja osnovna uvjerenja. On sebe doživljava kao mudraca – filozofa koji odgojem uklanja slabosti hrvatskog naroda što mu ih je nametnuo tuđinac, obnavlja njegov prirodni gospodski duh, priprema ga prosvjećivanjem za spoznaju smisla života u samostalnoj hrvatskoj državi. Postavlja dijagnozu bolesti hrvatskog čovjeka koji još ne vidi vrijednost i važnost slobode, te predlaže njegovo izlječenje u samostalnoj hrvatskoj državi. Hrvatski narod sa svojim iskonskim moralnim vrlinama ima uvijek volju da postigne dobro, ostvarivo samo u nacionalnoj državi, ali to ne zna izraziti. Zato Starčević uvijek ističe kako je njegovo učenje samo sustavna formulacija želja i nadâ hrvatskog naroda. Stranka prava, prema tome, nije politička stranka, nego jedini pravi izraz težnji hrvatskoga naroda, pa je svaki obrazovani Hrvat, koji ne stoji uz nju, izdajica hrvatskog naroda.

Starčević se dakle nada da će u samostalnoj hrvatskoj državi postojati društveno-politički poredak u kojem će opća volja građana osigurati neotuđivo prirodno i povijesno pravo hrvatskog naroda. Pod Rousseauovim utjecajem zamišlja da hrvatska država, osnovana općom voljom, ne bi griješila, jer cjelina ne može škoditi svojim dijelovima. U njoj čovjek ne bi bio podređen volji tuđinaca nego samo zakonu, stvorenom općom voljom. Bio bi dakle slobodan, jer bi se ponašao u skladu s općom voljom koja obuhvaća i pojedinačnu.

Prema Rousseauu, zakonom treba osigurati ne samo pravnu i političku nego i društveno-ekonomsku jednakost građana, utemeljenu na malome posjedu. To je, u opreci s postojećim velikim društvenim razlikama, zacijelo i Starčevićeva vizija pravednoga društva u samostalnoj državi.

Starčeviću je blizak Rousseauov roman “Emile”, u kojem on pokušava dokučiti kako se ljudska priroda razvija u pravcu društvenosti. Pritom daje obrazac odgoja mla-

doga čovjeka, kako bi postigao kreposti koje mu omogućava njegova priroda, jer će samo tako moći živjeti u društvu kao slobodno biće. Taj novootkriveni prirodni čovjek odgaja se u skladu s vlastitom voljom, kako se ne bi pokoravao tuđoj volji. U tom se okviru kreću i Starčevićeve misli, jer je uvjeren da postojeći odgojni sustav namjerno kvari mlade Hrvate, pokušavajući im usaditi ropski duh pokoravanja tuđinu.

Jean-Jacques Rousseau postao je za neke struje (pogotovo jakobince) u doba Francuske revolucije mit i simbol izgradnje građanskoga političkog društva, ali su njegova izlaganja doživjela različite recepcije. Literatura o njemu obuhvaća raspon od njegova viđenja kao idealističkoga sanjara s utopijskim obilježjem, do preteče totalitarizma. Neki autori ističu unutrašnju proturječnost njegova djela, a drugi nastoje dokazati jedinstvo njegova učenja. Osnovni je prigovor kako nije znao pomiriti nezavisnost pojedinaca sa suverenošću naroda u državi, te da postoji protuslovlje između njegova učenja o apsolutnoj vlasti suverenoga političkog tijela, tj. opće volje, koja – kao moralno načelo – mora biti nedjeljiva, neotuđiva i nepogrešiva. Prema tome, građanin ne bi mogao zadržati svoje prirodno pravo, svoju osobnu volju na temelju svojih vlastitih sklonosti i morala. I Starčević ne tumači opću volju uvijek u skladu s parlamentarnim sustavom te se priklanja totalitarnoj demokraciji koja briše prava manjina i pojedinaca. To se zapaža u vezi s njegovim viđenjem referendum (plebiscita) koji potječe od jakobinaca. Oni su omogućili izbornome tijelu da aklamacijom prihvati ustav koji uopće nije stupio na snagu. U “Ustavima Francezke” Starčević uglavnom odobrava plebiscitarne manipulacije obaju Napoleona, tj. naknadno odobrenje njihovih osobnih odluka od “naroda”.¹⁰

Znameniti opat Sieyès imao je izuzetan utjecaj na Starčevićev nauku o nacionalnoj državi, o suverenosti naroda, o njegovu ustavotvorstvu, o ustavu koji se mora postići općim pravom glasa i temeljiti na ravnopravnosti građana (izuzevši onih koji po rođenju imaju ropski duh) i uopće o pravnoj državi. Sieyèsov letak “Što je treći stalež” bio je najznamenitiji spis Francuske revolucije, iznimno raširen po cijeloj Europi. Sieyès odbija mogućnost reforme feudalnoga društva, te izjednačuje treći stalež s nacijom ravnopravnih građana. Prva dva staleža svojim se postupcima, povlasticama i malobrojnošću isključuju iz nacije. Zato se skupština trećeg staleža 17. lipnja 1789. proglašava Narodnom skupštinom, a Starčević je bio uvjeren da je to središnji čin Francuske revolucije. Njemu je to golema prekretnica u nastajanju europskih nacionalnih država s predstavničkim sustavom, koji bi institucionalno osigurao slobodu građana od vanjskih utjecaja (u hrvatskom slučaju od austrijskoga i mađarskog središta) i slobodu vlastitog

¹⁰ Rousseau, Jean-Jacques, *Du Contrat social*, Paris, 1966.; Isti, Rasprava o porijeklu i nejednakosti među ljudima, *Društveni ugovor*, Zagreb, 1978.; Isti, *Politički spisi*. Izbor, redakcija prijevoda i pogovor D. Lalović, Uvodna studija V. Goldschmidt, Zagreb, 1993. (Izdanje sadržava djela: Rasprava o političkoj ekonomiji, O društvenom ugovoru ili ogleđ o obliku republike – prva verzija, Razmatranje o vladavini u Poljskoj.) Hrvatski pedagoško-književni zbor izdao je prve dvije knjige “Emilea”, ali je zbog prosvjeda Katoličke crkve morao 1889. odustati od raspačavanja trećega i četvrtog dijela u kojem se nalazi od nje osuđena “Vjeroispovijest savojškoga vikara”. *Emil ili ob uzgoju*, knj. I, II, Zagreb, 1887., knj. III, IV b.g.

O Rousseauu pišu: Goldschmidt, Victor, *Anthropologie et politique: Les principes du système de Rousseau*, Paris, 1947.; Fetscher, Iring, *Rousseaus politische Philosophie, Zur Geschichte des demokratischen Freiheitsbegriffes*, Frankfurt a. M., 1975.; Maier, Hans, *Rousseau*, u Maier-Rausch-Denzer II 1998.; Jean-Jacques Rousseau, *Magazine littéraire*, rujan 1997. (više autora).

djelovanja. Sieyès je dakle razvio Rousseauovo učenje o nacionalnoj suverenosti na temelju “zajedničke” volje (*volonté commune*, a ne *volonté générale*) izražene u parlamentu. On je na taj način demokratski legitimirao jedinstvo nacije, naime nacionalnu državu koja se temelji na građanskoj jednakosti pa u njoj pojedinci mogu ostvariti svoju težnju za srećom. Predstavnički sustav je dakako glavni organizacijski oblik pravno-politički jedinstvene nacije i jamstvo općega dobra građana. Francuski ustav 1791. nastao je pod utjecajem toga Sieyèsova učenja, pa je i Starčević držao kako je on poželjan uzor ustavnoga uređenja.

Međutim, Sieyèsovo je zagovaranje “zajedničke volje” omogućilo da se uspostavi vlast političke elite, koja se predstavljala kao predstavnica nacije, tj. bogate buržoazije u postrevolucionarnom razdoblju u Francuskoj. Nju je Starčević žestoko mrzio i optužio za izopačavanje načelnih i moralnih postulata revolucije. Sieyès je možda bio simpatičan Starčeviću i zato što je, doduše u opreci s vlastitim sudjelovanjem u stvaranju republike, pomogao generalu Bonaparteu pri njegovom državnom udaru 1799. – koji je Starčević odobravao – i štoviše, bio imenovan jednim od triju konzula.¹¹

Pisac jednoga uvodnika u *Slobodi*, vjerojatno Eugen Kumičić, kaže da je Francusku oplodila krv “koju su na potoke lievale dvie velike revolucije na izmaku 18. stoljeća” (Američka i Francuska) i izazvale “život idealan i prevratan u znanostih, u liepoj knjizi i u politici”. Pritom se posebno poziva na pokoljenje iz “srpanjskih dnevih” (povezano s duhovnim ozračjem srpanjske revolucije 1830. u Francuskoj te liberalnim učenjem uoči 1848.) i spominje brojne velikane u Francuza, Engleza i Talijana. “Na suncu ovih idejah ogrijao se prvak Hrvatske, da baci iskru slobode medju svoj nepokvaren, čil i na veliko poslanstvo pozvan hrvatski narod.”¹²

I doista, Starčevićovo duhovno stasanje temeljilo se na čitanju autorâ utjecajnih uoči i nakon revolucije 1848. Dojmovi i nadahnuća iz mladosti nikada se sasvim ne gube. Mladi Starčević i Kvaternik uobličili su svoja znanja i iskustva pod utjecajem bujnoga predrevolucionarnog duhovnog kretanja. Unutar romantičkoga ozračja tada se sukobljavalo liberalno i demokratsko s monarhijskim, feudalnim načelom. Ideja o slobodi suverene nacije i njezinih odgovornih građana s pravom da sami određuju svoju sudbinu, digla se protiv pobornika staleško-konzervativne predaje i učenja kako je vladar Božjom milosti jedini suveren.

I struje pobornice građanskoga liberalnog društva i feudalna reakcija kreću se unutar romantičkoga ugođaja. Kao što je nekad humanizam oživio antiku, tako romantizam izaziva renesansu srednjega vijeka, a nositelji tradicionalne moći i građanske snage

¹¹ Schmitt, Eberhard, *Sieyès*, u Maier-Rausch-Denzer II; Isensee, Josef, Ustavotvorna vlast naroda – demokratski mit, *Politička misao*, 3, 1998.; Vidi i poglavlje, Stogodišnjica Francuske revolucije.

¹² *Sloboda*, 29. I. 1885. Ne spominju se utjecaji njemačkih idealističkih filozofa, koji su bitno oplodili europska duhovna kretanja 19. stoljeća, jer je Starčević mrzio Nijemce i pripisivao im “slavoserbsku” prirodu, nedostatak razuma i kulturnih postignuća, pa se izražavao negativno i o njemačkim filozofima. Međutim, i u njega nalazimo sličnosti s njihovim sustavima. Herder je, prije Mazzinija, poučavao da je Bog stvorio nacije i da su one posljedica prirodne podjele čovječanstva. Hegel je vidio u povijesti ozbiljenje ideje slobode u cjelini razvoja duha, država mu je božansko ozbiljenje uma i jedini prostor u kojem čovjek može usavršiti svoje biće, a svi su njemački filozofi razmišljali o usavršavanju čovjeka putem uma i slobode.

tumače ga na različite načine. Povijest postaje opravdanje oprečnih suvremenih ciljeva i ideologijâ, jer se mitskim doživljajem srednjega vijeka moglo braniti i feudalno društvo i mobilizirati građanstvo da obnovi “slavnu prošlost” u ruhu novoga društva. To je vrijeme veličanja vlastite nacije, maštanja o njezinoj velikoj budućnosti. Tada nastaje učenje o duhu (geniju) koji je prirodan, odnosno od Boga dan svakoj naciji. To je vrijeme oblikovanja svih varijanti nacionalno-integracijskih ideologija i ranih liberalnih utopija o društvu. Može se reći da i Starčevićovo i Kvaternikovo učenje dobiva pod utjecajem toga kretanja obilježja romantičke nacionalno-integracijske i rane liberalne ideologije i zadržava ih u tijeku kasnijih promjena.

Ne mogu se dakako utvrditi svi brojni poticaji koje je Starčević mogao uključiti u svoju ideološku zgradu, jer ih je sve na svoj način prerađivao. No očigledno je s velikom pažnjom čitao francuske liberalne povjesničare (Guizota, Migneta, Thiersa) i odobravao njihovo viđenje europske civilizacije kao razvoja trećeg staleža koji postiže ostvarenje svojih težnji u Francuskoj revoluciji. No jače od ovih ideologa viših slojeva građanstva, Starčevića je zacijelo nadahnuo romantički povjesničar Michelet, koji je doživljavao francusku naciju kao osobu, a nositeljicu njezinih vrlina vidio je u puku (le peuple), nipošto u višim slojevima.¹³

Starčevićovu težnju da u samostalnoj hrvatskoj državi nastane pravedno društvo bez velikih razlika među pojedinim društvenim slojevima, zacijelo su hranila učenja “utopijskih” socijalista, sigurnih da se takvo društvo može stvoriti uvjerenjem i moralnom poukom. Riječ je prije svega o St. Simonu, koji je želio postići pravedno društvo za sve ljude poboljšanjem položaja “najsiriromašnije i najbrojnije klase”. Taj bi program mogao uspjeti, uz ostalo i uz pomoć Katoličke crkve.¹⁴

Zacijelo su Starčević i Kvaternik vidjeli uzor i u djelu katoličkog teologa i pisca Lammenaisa. Nakon što se proslavio kao pobornik ultramontanske i ultraroyalističke struje, on je pod dojmom srpanjske revolucije nastojao uskladiti liberalne ideje s crkvenim učenjem. Branio je sve oblike slobode proglašene od liberala, solidarizirao se s potlačenim katoličkim narodima, propovijedao je suverenitet naroda u ime vjere, zalagao se za diobu Crkve od države i za slobodu svih vjera. Propovijedao je Evanđelje, ali izvan učenja službene Crkve i u otporu protiv pape koji ga je osudio.¹⁵

¹³ Michelet, Jules, *Le peuple*, Introduction et notes par Paul Viallaneix, Paris, 1974. Vidi poglavlje, Stogodišnjica Francuske revolucije.

¹⁴ Vidi poglavlja: Vjera, crkva, svećenstvo i Stogodišnjica Francuske revolucije.

¹⁵ Lammenais, Felicité Robert, *Paroles d'un croyant; Le livre du peuple; Une voix de prison; Du passé et de l'avenir du peuple; De l'esclavage moderne*, Paris, 1860. Njegov spis “Le livre du peuple” (1838.) objavljen je 1889. u hrvatskome prijevodu kao “Knjiga za puk”. O katoličkom pokretu uoči 1848. piše Mario Strecha (Katoličko Hrvatsvo, Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897-1904), Zagreb, 1997. U spisu “Hervati Madjarom” (1848.) Ivan Mažuranić obrazlaže svoje mišljenje “o jednakosti, slobodi i bratinstvu naroda ugarskih” koje bi trebalo obuhvatiti “sve pod krunom ugarskom živuće vjerozakone”. Starčević kasnije predbacuje tome spisu da nije potpun, jer u njemu “neima ni traga duhu Lammenaisa ni Cormenina...” Mažuranić, Ivan, *Izabrani politički spisi*, Zagreb, 1999., 186, 180; Starčević, Ante, Nekolike uspomene, *Djela III*, 318. Cormenin je pisao brojne pamflete i satire protiv srpanjske monarhije i njezinoga “buržoaskoga” kralja Louisa-Philippea i pripremao je ozračje za 1848., kad je bio pobornik republike i općeg

Poštovatelj i nastavljatelj Lammenaisova učenja bio je Giuseppe Mazzini. Prema izvjavici već spomenutoga uvodničara u *Slobodi*, Starčevića su nadahnuli “preporoditelji Italije, vodje, državnici dviju velikih talijanskih revolucijah”. Razumije se da je borba za oslobođenje od austrijske vlasti i za ujedinjenje Italije bila bogato vrelo nadahnuća težnje za oslobođenjem, ujedinjenjem i osamostaljenjem Hrvatske. To se ponajprije odnosi na Mazzinijevu ideologiju. Njegov kršćanski doživljaj povijesti na temelju jedinstvenoga razvoja čovječanstva kao Božjega plana, posebno je utjecao na Kvaternika. Mazzini je poučavao da put prema jedinstvu čovječanstva vodi preko procesa usavršavanja ljudskih vrlina koji je moguć samo unutar pojedinih nacija i njihovih država od kojih svaka ima posebnu misiju u Božjem planu. Zajednički se cilj čovječanstva ne može postići ako sve nacije ne ispune svoje poslanstvo. One to mogu izvesti samo u potpunoj slobodi u vlastitoj državi, bez koje nema morala, jer izvan nje ne postoji kriterij za izbor između dobra kao privrženosti zajedničkom napretku te zla sebičnih interesa.

Čovjek ima ne samo pravo na slobodu svoje nacije u samostalnoj državi nego i dužnost da se za nju žrtvuje i da se bori protiv svake sile koja to sprječava. Ako ne postupi tako, on izdaje svoju ljudsku narav i protivi se Božjem planu. Bog je dao čovjeku sposobnost i zadaću da se sustavno usavršava i da se bez predaha trudi sebe i druge sunarodnjake učiniti moralno boljima, poučavao je Mazzini. Njegov usklik “Bog to hoće, Bog to hoće”, nadahnuo je cijelu Kvaternikovu djelatnost.

U vezi s vlastitim iskustvom u progonstvu, Kvaternika je zacijelo dirnula Mazzinijeva teška emigrantska sudbina. Starčević i Kvaternik nisu doduše prihvaćali (neuspjelo) Mazzinijevo učenje o nužnosti jedinstvene talijanske republike. Njima je ustavna monarhija mnogo bliža. Jedini republikanac među pravašima bio je Erazmo Barčić. No u Starčevića nalazimo brojne sastavnice Mazzinijeva učenja. Mazzinijeva je strastvena želja da odgaja Talijane usavršavanjem njihovih kršćanskih vrlina koje će ih osposobiti da stvore svoju samostalnu državu. Bez odgoja kojim se postiže snažna nacionalna svijest, građani ne mogu razlikovati dobro i zlo, dužnost i sebičnost i tek im sloboda pruža sposobnost da odaberu putove koji vode prema dobru. Nacija mora izbaciti iz svoje sredine one koji vrijeđaju težnju za slobodom, usađenom u ljudsku narav, moral i domovinu. Isto tako nacija ima pravo da najprije opomene, a onda zbacila vladu koja bi pokušala ograničiti njezine slobode.

Mazzini je, kao i Starčević i Kvaternik, protivnik, s jedne strane, sustava liberalnog kapitalizma u kojem se bogatstvo gomila u malom broju ruku, a s druge strane socijalističkih prijedloga o ukidanju privatnoga vlasništva. Želio bi da svatko ima onoliko vlasništvo kakvo može postići vlastitim radom. U tom smislu Mazzini vidi budućnost radnika, no kako zastupa i emancipaciju žena, njegovo se učenje u tom pogledu razlikuje od Starčevića i Kvaternika. Međutim, materijalno poboljšanje samo je sredstvo, a cilj je razvoj svih sposobnosti koje je Bog dao čovjeku. Ako nacija u tome ne uspije njezini će pripadnici pasti na razinu životinja. Prema Mazziniju, čovjek punu slobodu

prava glasa, ali je kasnije služio carstvu Napoleona III. Zacijelo su i Cormeninove grube satire utjecale na Starčevićev način pisanja.

postiže dakle tek u nacionalnoj državi koju građani, kao i u Starčevića, stvaraju općim pravom glasa.¹⁶

Republikanac Mazzini uvjeren je da čovjek ne može imati drugog gospodara osim Boga na nebu, a naroda na zemlji. U tomu je smisao njegove lozinke: Dio e popolo! – Bog i narod! (nadahnete vjerojatno Lammenaisovim motom Dieu et liberté! – Bog i sloboda!), koju je Starčević preuzeo u obliku: Bog i Hrvati!

Kao mladići, Starčević i Kvaternik nadahnuli su se ideologijama nacionalnih pokreta nakon Francuske revolucije i uoči revolucije 1848., njihovim romantičkim ugođajem pobune protiv pokvarenog društva. U obojice je predodžba o obnovi zagubljenog genija hrvatskog naroda usko povezana s učenjima ranog liberalizma. Riječ je prije svega o nacionalnom i društvenom pokretu protiv restauracije predrevolucionarnih društveno-političkih oblika moći s osnovnim načelima: slobodom savjesti i vjeroispovijesti, mišljenja, udruživanja, pravne zaštite pojedinca, njegove važne uloge u političkom procesu odlučivanja te njegove nesmetane i slobodne djelatnosti na gospodarskom polju. U svakom slučaju, pojedinac ima neotuđiva prirodna prava. Klasične formulacije liberalnog nauka nalazima u engleskom Zakonu o pravima, u ustavu Sjedinjenih Država Amerike i u francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina.

Uz to, važno je obilježje liberalizma da ograničava državnu moć vezujući je zakonima, osigurava čovjekova temeljna prava nezavisnim sudstvom i propisanim sudskim postupkom, zahtijeva dakle pravnu državu. Izborno pravo je doduše ograničeno i isključuje najveći dio stanovništva (muškarce koji ne pripadaju bogatim i obrazovanim slojevima i sve žene), no izabrani zastupnici su predstavnici cijeloga naroda i podliježu nadzoru i kritici birača. U početku, liberalizam zastupa model društva sastavljenog od samostalnih malih proizvođača, koji Starčević i Kvaternik u potpunosti prihvaćaju. Međutim, u praksi se afirmira ekonomsko učenje da prirodni ljudski egoizam može biti koristan gospodarstvu utemeljenom na slobodnoj konkurenciji, na potražnji i ponudi. No sustav golemih društvenih razlika, kakav je nastao u zemljama razvijenoga liberalnog kapitalizma, Starčević i Kvaternik su osudili kao mogućnost bogatih i pokvarenih da ostalima diktiraju zakone i ponašanje.

Među europskim liberalnim strankama postojale su velike razlike u društvenim strukturama i programima. Mađarske i austrijsko-njemačke liberalne stranke predstavljale su bogate i moćne, bile su kočnice nacionalnim pokretima i djelomično modernizaciji izvan svoga područja.

Glavni tumači dvaju krila europskog liberalizma: konzervativnog, tj. liberalnog, ali ne i demokratskog, i radikalnog, tj. istodobno liberalnog i demokratskog, bili su Alexis de Tocqueville i John Stuart Mill. Prvi je naglasio liberalni ideal osobne slobode, a odbio onaj egalitarnosti, s opravdanjem da zahtjev za društvom u svemu sličnih pojedinaca nosi u sebi i klice despotizma. Opirao se općem pravu glasa kao prijetnji slobodi, dok je Mill otvorio put demokratskom načelu: jedan čovjek – jedan glas. To se učenje nije poklapalo sa Starčevićevim mišljenjem. No vjerojatno je odobravao Millova razmatranja o predstavničkoj demokraciji kao dosljednom nastavku liberalnih načela. Mill

¹⁶ Mazzini, Giuseppe, *Dužnost čoveka*, Zagreb, 1922. Starčeviću i Kvaterniku bili su dobro poznati podaci o procesu ujedinjenja Italije.

je začetnik teorije liberalne demokracije, uvjerenja da je pojedinac doduše jezgra društvenoga razvoja, ali uz uvjet da postoji društvo koje svakome građaninu omogućava usavršavanje osobe i sposobnosti te mu pruža najbolju zaštitu. Cilj mu je da čovjek ozbilji svoje sposobnosti čak i po cijenu boli.

Mill se zalagao za osobnu slobodu i slobodu mišljenja pojedinca i protivio se duhovnome izjednačavanju. Njegov spis "On liberty" bio je općepoznat u hrvatskim obrazovanim krugovima. Cilj mu je ostvariti ljudsku sreću, koju niti on ne izjednačuje s materijalnim blagostanjem i fizičkom ugodom, nego je to više život slobodan od boli i bogat radostima. U predstavničkoj demokraciji načelo je da nadzorna moć pripada cijelom suverenom narodu, koji međutim nije sposoban za vlast, jer potrebne osobine posjeduje samo mala skupina obrazovanih. Radnici doduše imaju prirodno pravo sudjelovanja u političkom procesu, ali samo putem prava glasa, te sve dok odgojem ne postignu višu razinu obrazovanja moraju dopustiti da ih u parlamentu zastupa elita.

Mill drži da demokracija nije vladanje samoga naroda, nego mogućnost dobre vladavine s "pravim", tj. moralnim i obrazovanim pojedincima, uz narodnu kontrolu. Zastupnici parlamenta bili bi dakle elita, a birači bi mogli glasati za najbolje. Upravo je to Starčevićovo uvjerenje. I on drži da narod ne može sam vladati, ali mora odgojem postići moralnu razinu i naobrazbu koja će ga osposobiti da razlikuje dobro od zla i da zato uzmogne izabrati najbolje, najpoštenije zastupnike, iznimnih intelektualnih osobina, koji dobro poznaju narodne potrebe i zalažu se za opće dobro, a ne za svoje sebične prohtjeve. Prema tome, u demokratskom zastupničkom sustavu mnogi imaju pravo glasa (Mill ga želi dati i ženama), ali svatko nije sposoban za odlučivanje i upravljanje.

Mill je htio spojiti liberalno učenje o društvu ekonomske konkurencije s demokratskim idealom jednakosti. Stoga ne vezuje slobodu za vlasništvo, nego za mogućnost svakog pojedinca da usavrši svoje sposobnosti. U svakom slučaju, Starčević se mogao nadahnuti raznim elementima Millova učenja o liberalnoj demokraciji. I on je želio da narod (puk) postane zajednica razumnih državljana (građana) koji će se sustavno zalagati za opće dobro, a ne samo za svoje osobne interese. Starčeviću je Mill mogao biti blizak i zbog uvjerenja da je nacija uvjet za stvaranje demokratskih zasada, jer demokratska vladavina zahtijeva homogeno nacionalno društvo i demokratske se institucije moraju poklapati s granicama nacije.

Starčeviću je vjerojatno bilo poznato da Mill nije u potpunosti prihvaćao društvo liberalne konkurencije, jer je želio upletanje države u korist industrijskog radništva. Razdioba bogatstva njemu nije posljedica veće prirodne i radne sposobnosti ili većeg obrazovanja, kako su tvrdili liberali, nego nepravednog raspolaganja privilegijama. Vidio je da je postojeći ekonomski poredak sa svojom nepravednom podjelom bogatstva u opreci sa željenom društvenom harmonijom i da osobna postignuća u gospodarstvu nipošto ne stvaraju sreću svih građana, nego strašnu bijedu industrijskih radnika. Zamišljao je da se to stanje može ublažiti postizanjem pravednijega predstavničkog sustava, ali očigledno na čelu s obrazovanom elitom. U još jednoj bitnoj sastavnici Millovo učenje odgovaralo Starčevićevu viđenju. I Mill se naime pozivao na Aristotelove izjave o prirodno ropskim narodima, pa je držao da takvima privremeno odgovara despotska vlast, jer predstavnička, participacijska demokracija ne može funkcionirati u zaostalim, zapravo maloljetnim, društvima. Držao je da je predstavnička demokracija najbolje uređenje za zemlje koje su postigle određen stupanj civilizacije, jer načelo

slobode vrijedi samo za pojedince koji u potpunosti vladaju svojim sposobnostima. Zato on želi znatno proširenje prava glasa ali ne i jednako, opće pravo glasa.¹⁷

Brojni kritičari uočili su u Millovu učenju protuslovlje između načela demokratske participacije i liberalnog elitizma, između vjerovanja u napredak svih državljana, s jedne strane, te vodstva intelektualno i politički nadmoćnih, s druge strane. No unatoč paternalističkom shvaćanju elite i nepotpune i neegalitarne demokracije, riječ je o plodnom susretu liberalizma i demokracije.

Pod utjecajem europskoga duhovnog kretanja i hrvatskog iskustva, Starčević i Kvaternik formuliraju razmjerno čvrst ideološki sustav, koji obuhvaća učenje o državi, pojedincu, društvu i naciji. Samostalna država im je prostor ispunjenja ljudskog života, no ona nije sama sebi cilj, nego sredstvo za usavršavanje ljudskih osobina, pa se mora temeljiti na pravednom društvu ljudskog dostojanstva koje odgovara ljudskoj prirodi i povezano je sa suverenitetom naroda. No, prije toga se mora ukloniti svaki oblik paternalizma, naime držanje vladara koji misli da je postavljen Božjom milosti i postupa s podanicima kao vječnim maloljetnicima koji bez njega ne znaju kako će postići sreću. O tome govori Starčevićeva poruga “otčinskom i apoštolskom veličanstvu” Franje Josipa.

U Starčevića i Kvaternika nalazimo građansku antifeudalnu kritiku, pa im je staleško društvo prije 1848. skroz naskroz nemoralno. Osnovne su im norme jednakost pred zakonom, isključenje diskriminacije utemeljene u staleškome društvu, tj. osiguranje prava zajamčenih ustavom za sve građane jednako. Međutim, Starčević i Kvaternik odbijaju koncepciju društva liberalnog kapitalizma, jer ono ne uvažava načelo općeg dobra i moralne vrijednosti zajednice, nego samo sebične interese bogatih i njihove svite. Zato se žestoko protive normama ponašanja u građanskom društvu. Objavljuju viđenje jednog protusvijeta i nadaju se da će se on provesti u život u samostalnoj državi.

Njihovo učenje nije sasvim u skladu s opravdanjem liberalne države koja nastaje smanjenjem kraljevske moći. Ona je naime rezultat dogovora prvotno slobodnih pojedinaca koji udružuju svoje zasebne volje da bi stvorili opću. Međutim, u Starčevića i Kvaternika država nastaje ugovorom kralja i naroda (a ne pojedinaca), ali je, kao u liberalnom učenju, njezina vlast legitimna samo ako je utemeljena na sporazumnoj volji ugovornih partnera i ako stvara pravedan poredak. Dakako, pritom su prirodna prava čovjeka na slobodu uključena, ali je zajednica konstitutivna za identitet pojedinaca. Mislim da je riječ o Aristotelovu učenju da cjelina prethodi dijelovima, tj. *polis* pojedincu. Drugim riječima, poželjan identitet i moral većine Hrvata može se oblikovati tek u samostalnoj državi, koja će poštovati neotuđiva prava svojih građana na slobodu, sigurnost i sretan život. Samostalna, nacionalno homogena hrvatska država bit će pravna država izgrađena na načelu vlasti zakona na svim razinama, koji će onemogućiti nezakonitosti i zloupotrebe kao u Habsburškoj Monarhiji, u kojoj vlast može proizvoljno manipulirati zakonima. U samostalnoj hrvatskoj državi ustavotvorna vlast nastat će kao

¹⁷ Mill, John Stuart, *Izabrani politički spisi I, II*, Zagreb, 1998. (Sadržaj: I. Civilizacija, Prilog načelima dobre vladavine, O slobodi, Načela političke ekonomije; II. Razmatranja o predstavničkoj vladavini); Ravlić, Slaven, Liberalizam i demokracija, *Politička misao* J.S. Milla, u Mill, *Izabrani politički spisi I*, Zagreb, 1988.; Isti, Millova teorija liberalne demokracije, *Politička misao*, 4, 1998.; Rausch, Heinz, *Mill*, u Maier-Rausch-Denzer II; Bobbio, Norberto, *Liberalizam i demokracija*, Zagreb, 1992.

posljedica narodnog suvereniteta, tj. temeljit će se na volji naroda izraženoj općim pravom glasa. U sustavu predstavničke demokracije, pojedinci i grupe neće moći steći vlast koja ne bi potjecala iz narodnog suvereniteta.

Sve su te misli projicirane u budućnost, jer je, prema Starčeviću, politička akcija besmislena i krajnje nemoralna u despotskoj Austriji. Zato se za Starčevića, i pravaški pokret u cjelini, postavlja osnovno pitanje: kakav je odnos ideala i zbilje, može li filozof, kao istraživač istine, koji sustavno razmišlja o smislu pojavâ, uopće biti političar i kakav je zapravo odnos teorijâ filozofa i političke prakse.

Pravaški je nauk nacionalno integracijska ideologija i sadržava sve osnovne elemente koje imaju slične ideologije europskih velikih i malih nacija, a u suvremenoj se literaturi nazivaju nacionalizmom.¹⁸ Cilj je stvoriti jedinstvo i snagu vlastite nacije, članice europskoga sustava nacionalnih država kao jedino mogućega organizacijskog oblika. Nekadašnju legitimaciju vlasti od Božje milosti sada zamjenjuje suverena volja nacije, koja želi biti jedinstvena u svojoj nacionalnoj državi, jer je ona uvjet nacionalnog opstanka. Prema tome, nepresušna energija nacije-osobe pojačat će svoj identitet u državi s jedinstvenom državnom nacijom kao ispunjenjem svoje povijesne misije.

Silna mobilizacijska snaga jest svijest o posebnom zvanju vlastite nacije, utemeljenom na slavnoj i sjajnoj prošlosti koju valja obnoviti (preporoditi) i postići jednako velebnu budućnost, dakako u drugim povijesnim uvjetima. Ideja vodilja je uvjerenje kako je nacija zajednica koja mora premostiti sve ostale kolektivne veze i sustave vrijednosti. Nacionalno-integracijska ideologija pretendira na nepogrešivo tumačenje svih aspekata ljudske egzistencije i ponašanja te predstavlja neku vrstu sekularne religije.

Nacionalističko usmjerenje želi likvidirati društvenu hijerarhiju naslijeđenu od feudalnog sustava, te stvoriti ustavnu državu. Nacionalizam je u svakome slučaju modernizacijska ideologija koja mobilizira za liberalno građansko društvo u ustavnoj nacionalnoj državi s parlamentom i jedinstvenim ekonomskim područjem. Dominira trojstvo: država – nacija – teritorij. Građani se izjednačuju s pripadnicima nacije, jer se drži da se prava čovjeka mogu provesti u život samo unutar nacionalne države. Drugim riječima, prava čovjeka ne pripadaju njemu kao takvome, nego kao građaninu nacionalne države. Ako se ona ne ostvari, pripadnici nacije gube mogućnost usvršavanja svoje ljudskosti, pa i nju samu.

Na poslijetku, nacionalistička uvjerenja i njihovo strastveno zagovaranje upotpunjuju “slike neprijatelja” nacije, naime drugih nacija i država, te pretpostavljenih unutrašnjih neprijatelja nacionalnih ciljeva. Zato su oni predmet mržnje i prezira koji su važni činitelji nacionalne integracije.¹⁹

¹⁸ Mislim da teorije koje poznajem ne pružaju neku posebnu pomoć razumijevanju hrvatskog nacionalizma u 19. stoljeću. Kolikogod su nacionalizmi slični, među njima postoje bitne razlike koje u dosadašnjim teorijama nisu obuhvaćene. Ipak, korisno je poznavati barem literaturu prevedenu na hrvatski: Seton-Watson, Hugh, *Nacije i države: Ispitivanje porijekla nacija i politike nacionalizma*, Zagreb, 1980.; Hobsbawm, Eric, *Nacije i nacionalizam, program, mit, stvarnost*, Zagreb, 1993.; Gellner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*. Stručna redakcija i predgovor Ivan Prpić, Zagreb, 1998.

¹⁹ Valja istaknuti da u Starčevićovo doba ne postoji pojam “nacija”, pa se pojam “narod” upotrebljava u dvostrukom značenju. Najprije, to je prirodno, državnopravno, povijesno i kulturno uvjetovana homogena

I Starčević i Kvaternik primjenjivali su na svoju naciju konstruktivno načelo Europe 19. stoljeća, tj. državne organizacije nacija, odnosno nacionalnih država kao jedinoga legitimnog oblika političke organizacije, izvora svake zakonitosti i etike. I hrvatska nacionalna država nastaje u smislu doktrine Francuske revolucije, privolom i sudjelovanjem naroda. Prirodno pravo svake nacije da ima svoju državu, uz povijesno, državno pravo, važan je aspekt njihova razmišljanja.

Pravaški ideolozi posebno su njegovali romantički doživljaj duha ili genija naroda koji se izražava u tijeku njegove povijesti, u njegovim srednjovjekovnim ustanovama, u državotvornim pokušajima, u narodnim običajima, u jeziku, književnosti i umjetnosti. Shvaćali su taj duh kao izraz mističnoga stvaralačkog središta naroda – osobe s vlastitim životopisom. U Starčevićevu i Kvaternikovu ideologiju čvrsto je utkana sklonost za produbljeni doživljaj povijesne dimenzije radi spoznaje značaja duha naroda i vlastite djelatnosti u skladu s njime. Prema romantičnome doživljaju, duh se nacije može razumjeti samo u njegovom organskom razvoju, u dugom lancu predaje. Čovjek-genij koji spozna duh svoje nacije ima pravo i dužnost da je vodi prema ostvarenju njezine misije. Stoga su Starčević i Kvaternik vjerovali da su njihove misli i nade sinteza duha hrvatskog naroda, a to je njihovoj doktrini omogućavalo poticanje volje, mašte, strastvenih osjećaja, stvaranje mitova i nacionalnog katekizma.

Vjera u misiju vlastite nacije, koja je, razumije se, u svim europskim ideologijama vrednija od svake druge, temelji se prije svega na pokušajima tumačenja izuzetne i slavne prošlosti. Zato je uvjeravanje u veličanstvenu misiju hrvatskog naroda bitna sastavnica Starčevićeva i Kvaternikova učenja. Ideologije u nacija koje su nekad ratovale s nekršćanskim neprijateljima imale su historijsku sliku o sebi kao “predziđu kršćanstva”, spasitelju kršćanske Europe, preuzetu od plemstva kao što je slučaj u Mađara, Hrvata i Poljaka. Kvaternikovu uvjerenju slična je predodžba Adama Mickiewicza o Poljacima kao razapetom Kristu među nacijama, koji će svojim uskrsnućem (oslobođenjem od ruske, pruske i austrijske vlasti) osloboditi čovječanstvo, tj. omogućiti pobjedu nacionalnog načela u Europi. Kvaternik doživljava svoj hrvatski narod kao mučenika i spasitelja, prijeko potrebnog kulturnoj Europi u prošlosti i sadašnjosti.

Romantička nacionalno-integracijska ideologija izražavala je težnju za duhovnim samoodređenjem, samopotvrđivanjem i samoopravdanjem pripadnika nacije u procesu integracije. U njezinim počecima, u doba slabosti društvenih grupa koje su se mogle latiti vodstva u tome kretanju kao za nastajanja pravaštva, nacionalna se ideologija posebno trudila da ubrza ritam integracije i homogenizacije nacije zaoštavanjem tumačenja, pojednostavljenjem složenih pitanja, a pogotovo snažnim isticanjem njezine misije. Stoga su Hrvati u Kvaternikovoj i Starčevićevoj slici “izabrani narod”, sveta zajednica dostojna poštovanja i obožavanja koja može pobuditi u svojih pripadnika najdublju odanost i potaknuti ih da se njegovanjem svojih ljudskih vrlina, nesebičnim zlaganjem i žrtvama pripreme za vrhunsko djelo izvršenja misije u obogatvorenoj samostalnoj državi.

zajednica s jedinstvenim duhom (la nation), a zatim to je puk (le peuple), pravi nositelj vrijednosti i osobina hrvatske nacije. Zato u interpretaciji pravaških viđenja nacije upotrebljavam pojam “narod”.

Poruke Starčevića, Kvaternika i najuglednijih sudionika pokreta prenose se u ideološkom obliku.²⁰ Ideologije su zatvoreni, razmjerno jasno i autoritativno formulirani i proglašeni sustavi i doktrine idejâ, vrijednosti, uvjerenja i predodžbi, a postoje u svakome društvu. Riječ je o sustavnoj, intenzivnoj koncentraciji na određene središnje težnje i predodžbe, ali s namjerom da se obuhvati vrlo širok raspon osnovnih životnih i društvenih pitanja. Pojednostavljenim tumačenjem složenih situacija, ideologija omogućava okupljanje pristalica na putu koji bi vodio do cilja zajedničkog svima.

Ideologije nastaju u razdoblju društvenih napetosti uglavnom zbog značajnih promjena koje kod adresata izazivaju snažnu potrebu za novim tumačenjem vlastitih iskustava, jer ih postojeći nazoni ne mogu zadovoljiti. Ideologije predlažu pristalicama fundamentalan etički doživljaj s jasnim kriterijem, što je dobro i zlo, općenito i u pojedinim situacijama. Nositelji i pobornici ideologija smatraju da posjeduju apsolutnu istinu i nepobitnu spoznaju pravde. Prema tome, svi oni “drugi” koji ne prihvaćaju taj sustav pripadaju lažnome svijetu, nemaju ili ne upotrebljavaju um i zato ne mogu razlikovati dobro od zla. U tom smislu ideolozi napadaju institucije i njihove nositelje kao izoparičitelje istine, kao pobornike nepravde, optužuju ih za izdaju načelâ i naroda, za spremnost na nemoralne kompromise, za korupciju i licemjerje. Politički protivnici su zato predmet mržnje i prezira.

Ideologije poučavaju pristalice o smislu života, o njihovu identitetu, pružaju im “zemljovid” za snalaženje u suvremenim društveno-političkim odnosima, stvaraju strategije za opravdanje svoga sustava u nastojanju da zbilju usklade sa svojom jedinom i apsolutnom istinom. U 19. stoljeću najvažniji je autoritet znanost, pa se većina ideologija služi znanstvenim opravdanjima. Kao u slučaju Starčevića i Kvaternika, pritom je bitna mlada historijska znanost pa mnogi ideolozi nastoje interpretacijom povijesnih izvora opravdati svoje unaprijed zamišljene ideje. Pritom se ne osjećaju kao komentatori, koji vide prošlost iz vlastite povijesne perspektive, nego kao promatrači izvan povijesti koji su prvi kadri spoznati punu povijesnu istinu. Oni naime drže da je u sadašnjosti sadržana i prošlost, da većina postojećeg zla nastaje zato što suvremenici ne poznaju svoju povijest.

²⁰ U vrijeme Francuske revolucije pojavio se u filozofskom jeziku pojam “ideologija” kao znanost koja se bavi idejama te sposobnošću mišljenja i zapažanja. Predstavnicima te *doctrine idéologique*, koji su shvaćali ideju kao osjetilnu predodžbu i mislili da su našli temelje budućoj filozofiji, suprotstavio se Napoleon. Njemu je pojam “ideologija” beznačajno rezoniranje i teoretiziranje koje hoće nadomjestiti političku praksu apstraktnim, i zato sumnjivim, predodžbama. U tom smislu pojam se razvio sredinom 19. stoljeća, pogotovo u Marxovu pejorativnom tumačenju. Nakon socioloških teza Durkheima, Webera i Pareta, “ideologija” je u društvenim znanostima klasičan pojam, čije značenje više nitko ne poriče. Međutim, pojedini sociolozi i politolozi različito tumače taj pojam, pri čemu je, čini se, glavno sporno pitanje odnos ideologije prema znanosti i “istini”. Poslužila sam se knjigom profesora sociologije na Sorbonnei, Raymonda Boudona (*Ideologie, Geschichte und Kritik eines Begriffes*, Hamburg, 1988.), koji se bavi historijom, definicijama toga pojma, značenjem ideologija u društvenim procesima i njihovom spoznajnom vrijednošću. Vidi i Shils, Edward, *Ideology, The Concept and Function of Ideology*, u *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 7, New York-London, 1968.; Johnston, M. Henry, *Ideology and the Social system*, u istom svesku *Encyclopedia of the Social Sciences* te Dierse, Ulrich, *Ideologie*, u *Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Hgb. von O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, Sv. 3, Stuttgart, 1982.

Ideologije ne priznaju nezavisnu spoznajnu snagu i težnju pojedinca. One zahtijevaju od pristalica da se u svom ponašanju intenzivno i trajno rukovode isključivo njihovim učenjem, da budu svojim osjećajima i viđenjima čvrsto povezani međusobno i s ideološkim autoritetom. U različitim omjerima ideologije sadrže usporedno krive predodžbe i dobra zapažanja o zbilji. S jedne strane, one iskrivljuju spoznaju o stvarnosti interpretacijama koje ističu ili prešućuju činjenice kako im to odgovara, te agresivno zahtijevaju ostvarenje svojih ideala potpunom preobrazbom društva, tj. zbilja bi se morala uskladiti s njima, a ne obratno. S druge strane, one često dobro uočavaju nedostatke postojećeg sustava i predlažu korisne promjene.

Ideologije nalaze svoj puni izraz u karizmatiskome prvaku s nadmoćnom, neodoljivom intelektualnom i moralnom energijom, sa snažnom, maštovitom, ekspanzivnom i pojednostavljenom vizijom društva. No karizmatik ne konstruira svoj ideološki sustav bez okoline koja je spremna da ga prihvati. Starčević je upravo klasičan primjer karizmatika, nepogrešivog tvorca poruke.²¹ Pristalice mu slijepo vjeruju, bezuvjetno prihvaćaju njegovo učenje kao neupitnu istinu, iznimno su mu ođani, pa se stvara čvrsta osjećajna zajednica. Kao karizmatik, Starčević se opire postojećem političkom i društvenom uređenju te pravilima ponašanja. On živi upravo onako kako se od karizmatiskog prvaka očekuje – asketskim životom, odricanjem od radosti i ugoda koje građansko društvo pruža imućnijim i obrazovanijim grupama. Ostavlja dubok dojam svojim znanjem i “učenošću”, retoričkim obratima, originalnim jezičnim kovanicama. Posjeduje i sirov šarm koji očarava posjetitelje. Pravaš koji sebi dopušta i najskromniju kritiku Starčevićevih teza odmah biva izbačen iz osjećajne zajednice njegovih sljedbenika.

Dakako, recepcija Starčevićeva učenja nije jednoznačna. Širenje ideologija nije mehanički proces nego posljedica agitacije različitih posrednika koji prenose izvornu poruku u skladu s očekivanjem, naobrazbom, društvenom dispozicijom i mentalitetom njezinih primatelja. Znatnu ulogu ima i fenomen oponašanja, jer su ljudi skloni konformizmu i ne žele biti isključeni iz osjećajne zajednice kao da su osobe bez identiteta. Ideologija, oblikovana od primarne grupe, nije stabilna. Ona se pod pritiskom zbilje mijenja najprije na površini, a zatim u dubini, a može se i sasvim preobraziti, kao što je to bio slučaj s pravaškom ideologijom. Pritom su u igri i međugeneracijski odnosi, jer su mlađi skloni pružiti otpor određenim elementima sustava, koje više ne drže pogodnima i funkcionalnima.

Značaj i utjecaj ideologije ovisi dakako o mentalitetu kao cjelini misli i osjećaja pripadnika određene društvene sredine.²² Pritom su važne kolektivne predodžbe o smislu života i o moralu, te mitovi kojima određena zajednica zamišlja sebe pričama o svojoj individualnosti, o porijeklu, o nadama za budućnost. Sve se te predodžbe filtriraju kroz sito svakodnevice. Pravaška se ideologija javlja u vrijeme dvostruke promjene mentaliteta u hrvatskog puka. Unatoč polaganom razvoju komunikacija, dotad izolirane

²¹ Na njega se može primijeniti shvaćanje karizme u Maxa Webera. Blažević, Robert, Demokracija i karizma, *Politička misao*, 4/ 1998.

²² O suvremenoj, pogotovo francuskoj, historiji mentaliteta vidi Gross (Suvremena historiografija); Schöttler, Peter, Mentalitäten, Ideologien, Diskurse. Zur sozialgeschichtlichen Thematisierung der “dritten Ebene”, u *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, (ur.) Alf Lüdtke, Frankfurt a. M., 1989.; Raulff, Ulrich (ur.) *Mentalitätsgeschichte*, Berlin, 1987.

zajednice pučke kulture počinju se približavati i mogu postati prihvatljive za učenje o nacionalnom jedinstvu i o rješavanju teških životnih pitanja u samostalnoj državi. Tome pogoduje rast broja muških, a i ženskih polaznika pučkih škola. Elitna i pučka kultura se približavaju pa nastaje mogućnost širenja utjecaja obrazovanih grupa. Pritisak moćnih i privilegiranih, društvena prisila i društvena nejednakost ostavljaju duboke tragove u mentalitetu onih koji su time pogođeni i upravo ova činjenica olakšava širenje pravaške ideologije “prevedene” na jezik maloga građanstva. Osim toga, preobrazba tradicionalnih društvenih odnosa izaziva strah od nepoznatoga i sklonost za prihvaćanje objašnjenja novih i nerazumljivih pojava koje nudi ideologija. Međutim, mentaliteti imaju “dugo trajanje” i mijenjaju se polaganijim ritmom od ekonomskih i društvenih struktura, što se odražava u poteškoćama za širenje pravaške ideologije. U svakom slučaju, mentaliteti su plodno tlo za svijet slika, mitova, simbola, maštanja i snova koje im pruža pravaška ideologija.

Mirjana Gross

STARČEVIĆ AND KVATERNIK – INSIGHTS AND INSPIRATIONS

Summary

This is the first chapter of Mirjana Gross's book entitled *Izvorno pravaštvo – ideologija, agitacija, pokret* (Genuine Party-of-Rights spirit – ideology, canvassing, movement), which is to be published this year. Starčević's and Kvaternik's ideology, revolving around the central rallying cry for an independent Croatian state, is a sort of a combination of liberalism (in Starčević's liberal democracy) and nationalism i.e. linking the influence of certain European thinkers and ideologues, from the antiquity to the mid-19th century, with the Croatian tradition and socio-political circumstances. This chapter briefly outlines those European political doctrines that inspired the Party-of-Right ideologues and that, partly adopted and interpreted in line with the Croatian national-integrational ideology, became part of their teaching.